

М. В. Птуха є досить неординарною постаттю в науці, його дослідження в галузі демографії, історії статистики, економіки є досить вагомим і цінним. Протягом свого життя, вчений вдало поєднував роботу, навчання, викладання, наукову діяльність, участь у різних наукових заходах, роботу в Державних статистичних органах. М. В. Птуха користувався повагою і визнанням не лише на Україні, а й за кордоном, отримував запрошення взяти участь у різних наукових заходах, конференціях і наукових статистичних нарадах. Дослідження М. В. Птухи не втрачають свою актуальність і нині, зокрема дослідження проблем перепису населення, є важливим аспектом для організації та проведення Всеукраїнських переписів населення.

Список використаних джерел

1. Інститут архівознавства НБУВ, Ф-22, оп-2, спр. 1–28.
2. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 42–91.
3. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 92–100.
4. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 101–128.
5. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 129–139.
6. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 140–148.
7. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 149–154.
8. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 8.
9. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 14.
10. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 43.
11. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 13.
12. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 43.
13. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 33.

УДК 930.253:51:929Крейн М(477)

Юрій Булгаков,

наук. співроб. Інституту архівознавства НБУВ,
канд. іст. наук

ЛИСТУВАННЯ ВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО МАТЕМАТИКА М. КРЕЙНА ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ КОЛА ЙОГО СПІЛКУВАННЯ

У статті висвітлено питання реконструкції кола спілкування відомого українського математика, члена-кореспондента АН УРСР Марка Григоровича Крейна (1907–1989). Оприлюднено основні статистичні дані, зібрані при впорядкуванні блоку особистого листування фонду вченого, подано стисло джерелознавчу характеристику найбільш цікавих документів, серед яких листування М. Крейна з відомими вітчизняними та зарубіжними вченими. Викладено коротку історію фонду М. Крейна, окреслено роль співробітників Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у його формуванні та інформуванні наукового загалу про цю подію.

Ключові слова: М. Г. Крейн, особовий архівний фонд.

В історії української науки, зокрема, у вивченні окремих постатей видатних учених України, каталізаторами досліджень виступають заходи з відзначення ювілеїв – ключових подій у їхньому житті та діяльності. Не стала винятком постать відомого українського математика, засновника одеської математичної школи, вченого зі світовим ім'ям, члена-кореспондента АН УРСР Марка Григоровича Крейна (1907–1989).

Однією з подій, приурочених до сторіччя від дня народження вченого (2007), став вихід № 5 «Українського математичного журналу», присвяченого пам'яті ювіляра. Основна стаття цього номера, підготовлена учнями вченого, мала на меті стисло викласти віхи життя М. Крейна, як «одного з найвизначніших математиків 20-го століття» [1]. У статті висвітлено поступове наукове становлення вченого, зміну його статусу в науці від допитливого та працелюбного учня до молодого колеги, згодом до науковця із самодостатніми поглядами та до очільника створеної ним математичної школи, яка об'єднала кілька поколінь послідовників. У тексті було згадано цілу когорту осіб, які у різні періоди життя Марка Григоровича

мали вплив на формування його особистості – учителів, колег, учнів, родичів.

Однак, рамки статті не дозволили авторам більш детально висвітлити особистісні відносини вченого з людьми, які належали до його оточення. Водночас, матеріали статті не дають уявлення про перспективи вивчення даної проблематики через відсутність посилок на архівні фонди, які могли б стати джерельною базою для проведення подальших студій у цій царині. Таке становище можна пояснити, з одного боку, мемуарним характером викладу, адже авторами виступили учні Марка Григоровича: В. Адамян, Д. Аров, Ю. Березанський, які мали з вченим безпосередній контакт, швидше намагалися презентувати власне бачення ролі свого учителя у вітчизняній та світовій математичній науці, аніж провести ґрунтовне наукове дослідження його життя та діяльності. З іншого боку, на час написання статті особового архівного фонду М. Крейна не існувало, а поодинокі документи, у яких висвітлювались питання відносин вченого з окремими особами, були розпорошені по їхніх особистих архівах.

На сьогодні ситуація кардинально змінилася. Так, у червні 2012 р. співробітниками Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського було завершено науково-технічне опрацювання фонду № 346 «Крейн Марк Григорович (03.04.1907–17.10.1989) – вчений у галузі математики, член-кореспондент АН УРСР (1939)». Документи вченого надійшли до інституту 20 жовтня 2004 р. та 4 серпня 2005 р. за сприяння ректора Одеського національного політехнічного університету Г. Оборського. З цих документів було сформовано 593 справи загальною кількістю 3913 документів, на які складено чотири описи. У фонді представлено повний спектр документів, що розкривають життя та діяльність вченого: його наукові праці, документи біографічні, пов'язані з діяльністю, праці інших осіб, у тексті або дарчих написах яких згадується вчений. Однак, найбільш інформативним джерелом для реконструкції кола спілкування М. Крейна є масив його особистого листування, репрезентований описом № 3 «Листування». Цей опис включає 319 справ, які нараховують 1118 документів. Однак, слід мати на увазі, що хронологічні межі документів охоплюють 1943–1989 рр., тобто період життя вченого до 1943 р. в них зовсім невідображений. На жаль, у цьому документальному масиві існують й інші хронологічні лакуни. Таким чином, у даній статті ми ставимо собі за мету з'ясувати потенційні можливості у вивченні кола спілкування М. Крейна, які відкрились з появою новітніх публікацій та особового фонду вченого.

М. Крейн народився у Києві, в багатодітній сім'ї (семеро дітей) лісозаготівельника. Єдиним свідченням про відносини з батьком, Г. Крейном, є фотокопія прощального листа останнього до своїх дітей. Натомість постійні контакти з братами Селімом та Михайлом представлені, відповідно, 13 та 7 листах до вченого [2]. Збереглася невелика кількість листів, що свідчать про зв'язки вченого з іншими родичами та друзями сім'ї – А. Крейн, М. та С. Фельдблум, М. Інгельським, І. Шкурович.

У вищезгаданій статті, підготовленій учнями вченого, окреме місце виділено становленню його наукових поглядів. Серед безпосередніх вчителів М. Крейна, завдячуючи діяльності яких він фактично обрав сферу інтересів, були Д. Граве, Б. Делоне, М. Чеботарьов, С. Шатуновський, Г. Суслов. Також згадується особа Ф. Гантмахера, його товариша по відвідуванню семінару Г. Суслова в Одеському політехнічному інституті. Особисті контакти вченого цього періоду практично не прослідковуються за наявним у фонді листуванням, за винятком його єдиного листа до Б. Делоне, на час написання якого, адресат був уже членом-кореспондентом АН СРСР [3].

Ні у статті, ні в особовому фонді вченого не згадуються будь-які контакти зі співробітниками Донецького гірничого інституту, у якому він працював у 1929–1931 рр.

1931 рік можна вважати відправною точкою для формування кола спілкування М. Крейна як зрілого науковця. В цей рік Марк Григорович був запрошений на посаду професора Одеського університету, його колегою та другом став Б. Левін. Незважаючи на ту обставину, що Борис Якович пізніше переїхав до Харкова, колеги продовжували спілкуватися, хоча б у формі листування. У фонді представлені 17 листів до Марка Григоровича та одна його відповідь за 1959–1986 рр. [4].

Саме в Одеському державному університеті повною мірою проявився педагогічний талант вченого, який став запорукою побудови його наукової школи. В тому ж 1931 р. М. Крейн створив в університеті науковий семінар з функціонального аналізу, відвідувачами якого були А. Артеменко, М. Лівшиць, Д. Мільман, М. Наймарк, В. Потапов, М. Рутман, С. Орлов, В. Шмульян. У фонді представлені поодинокі листи лише половини з них.

Паралельно з викладацькою діяльністю у міжвоєнний період М. Крейн почав працювати в українських науково-дослідних установах – НДІ математики при Харківському університеті та Інституті математики АН УРСР. В останньому він також заснував відому школу з функціонального аналізу, представниками якої були Ю. Березанський, Ю. Далецький, Г. Кац,

М. Красносельський, Б. Коренблом. Зазначені прізвища знаходимо і в опису «Листування» особового фонду вченого. Зокрема, у фонді представлено 4 листи від Ю. Березанського за 1958–1984 рр., на той час вже члена-кореспондента АН УРСР, та 6 листів від Г. Каца за 1961–1965 рр. [5].

У 1941–1944 рр. М. Крейн завідував кафедрою теоретичної механіки у Куйбишевському індустріальному інституті (нині – Самарський державний технічний університет), де під його керівництвом працював семінар, членами якого були Г. Любарський, О. Свірський, А. Штраус. Збереглися 7 листів від першого за 1945–1963 рр. та 10 листів від останнього за 1958–1977 рр. [6].

В 1944–1954 рр. М. Крейн викладав на кафедрі теоретичної механіки в Одеському інституті інженерів Морського флоту (ОПМФ), де створив семінар з гідродинаміки, учасниками якого були Ю. Воробйов, А. Костюков, В. Сізов. Листування з цими особами у фонді вченого не представлено.

Серед учнів Марка Григоровича зазначеного періоду у статті згадано також І. Гохберга, Й. Іохвідова, А. Костюкова, А. Нудельмана, Г. Попова, Ю. Шмульяна. В масиві листування представлені листи вказаних осіб, окрім А. Костюкова та Г. Попова. Від І. Гохберга збереглося 6 листів за 1957–1969 рр. Варто зазначити, що у фонді представлено 6 листів за 1953–1965 рр. від М. Шмульяна, можливо, родича В. та Ю. Шмульянів [7].

З 1954 р. і до виходу на пенсію Марк Григорович очолював кафедру теоретичної механіки Одеського інженерно-будівельного інституту. В останні роки життя був консультантом в Інституті фізичної хімії АН УРСР. До молодшого покоління його учнів належать В. Адамян, Д. Аров, Г. Лангер, Ф. Мелік-Адамян, І. Овчаренко, Ш. Саакян, І. Спітковський, В. Яврян та ін. У фонді вченого представлено листування з деякими з них – Г. Лангером, Ф. Меліком-Адамяном, І. Овчаренком, Ш. Саакяном та В. Явряном.

Справи фонду М. Крейна, сформовані з його листування зі співробітником Технічного університету Дрездена (НДР) Гансом (Гайнцом) Куртовичем Лангером, вміщують 253 документи, що є більш як 1/4 від загального обсягу опису «Листування». Серед них: 23 листи від Марка Григоровича за 1960–1977 рр., 176 листів, 22 листівки та 23 телеграми від Г. Лангера за 1960–1988 рр. Хронологічні межі листування охоплюють 28 років. Воно велося досить інтенсивно – по декілька листів на місяць або, навіть, на тиждень в обидві сторони, в залежності від значущості

обговорюваних питань. Досить широкими є його географічні межі: М. Крейн надсилав листи з Одеси до міст Дрезден та Радебель (НДР); Ганс Куртович – до Одеси з міст Тбілісі (Грузинська РСР), Бад-Ельстер, Дрезден, Моріцбург, Радебель, Хале (НДР), Лінкепінг, Стокгольм, Упсала (Швеція), Будапешт (УНР), Краків (ПНР), Дубровник, Загреб (СФРЮ), Торонто (Канада), а також з ЧССР.

У листах фігурує наступний ряд звернень М. Крейна до Г. Лангера: «Глубокоуважаемый коллега!» – «Глубокоуважаемый Гайнц Куртович!» – «Дорогой Гайнц Куртович!». В одній з, імовірно, останніх телеграм Марк Григорович називає «Dear friend!» (англ. – «Дорогий друже!»). Перші листи Ганса Куртовича були написані переважно німецькою, однак із часом він вивчив російську, що сприяло збільшенню інтенсивності контактів з М. Крейном. Усталеним зверненням Ганса Куртовича до М. Крейна було: «Глубокоуважаемый, дорогой Марк Григорьевич!». У всіх листах вчені передавали найкращі побажання рідним: Г. Лангер – Р. Ромен, дружині М. Крейна, а останній – Е. Лангер, дружині Г. Лангера. За наявними матеріалами можна простежити поступову зміну статусу Ганса Куртовича по відношенню до Марка Григоровича від учня до колеги, а потім – до встановлення щирої дружби між ними та їхніми родинами [8].

У фонді представлено 9 листів Ф. Меліка-Адамяна за 1968–1986 рр., 28 листів І. Овчаренка за 1970–1984 рр. та 19 листів В. Явряна за 1971–1986 рр., у яких обговорюються переважно питання наукової діяльності [9].

Серед учнів та колег вченого, які брали участь у роботі загальноміського математичного семінару в Одесі, згадуються М. Бродський, Ю. Гінсбург, Г. Губресв, К. Коваленко, С. Мхітарян, Л. Сахнович. Прізвища цих осіб, окрім К. Коваленка, представлені в опису, однак листування з ними репрезентовано поодинокими листами. Так само фрагментарно представлено у фонді листування М. Крейна з впливовими колегами, які сприяли його міжнародному визнанню – академіками АН СРСР П. Александровим та А. Колмогоровим, а з І. Петровським – взагалі відсутнє.

Як ми змогли побачити, у статті було зроблено акцент на формуванні математичної школи М. Крейна, до якої належали і її автори. Натомість особовий фонд вченого не обмежується даним аспектом. Зокрема, у ньому представлено листування як з учнями, так і з відомими математиками – його радянськими та зарубіжними колегами.

Про поодинокі контакти М. Крейна з представниками київської

математичної еліти інформує листування вченого з директором Інституту математики АН УРСР, академіком АН УРСР та академіком АН СРСР Ю. Митропольським, академіком АН УРСР О. Парасюком, членом-кореспондентом АН УРСР В. Дзядиком. Більш повно у фонді відображено відносини М. Крейна з харківськими математиками – академіком АН УРСР та АН СРСР О. Погореловим, членами-кореспондентами АН УРСР Н. Ахієзером та Й. Островським (2 листи Марка Григоровича та 12 листів кореспондента за 1971–1984 рр.). Збереглися листи від харківських учнів вченого – Ю. Любича (5 листів за 1959–1984 рр.) та Є. Русаковського (5 листів за 1979–1981 рр.) – по 5 листів [10]. До молодшого покоління учнів вченого можна віднести А. Кужеля та В. Старжинського, від яких збереглося по 5 листів, відповідно, за 1958–1980 рр. та за 1956–1961 рр. [11].

Серед адресатів та кореспондентів М. Крейна з Москви – академіки та члени-кореспонденти АН СРСР В. Векслер, Л. Канторович, Ю. Лінник, Л. Седов, Л. Люстерник, А. Марков, Д. Меньшов, професори Б. Левітан, В. Немицький, М. Фрейдлін, Г. Шилов, А. Юшкевич та ін. У фонді представлено 16 листів від професора А. Яглома за 1965–1986 рр., 13 – від професора В. Лідського за 1958–1984 рр., і 9 – від Ф. Широкова за 1959–1966 рр. [12]. Серед ленинградських адресатів та кореспондентів – академіки та члени-кореспонденти АН СРСР В. Смірнов, Л. Фаддєєв, О. Александров, який на той час був ректором Ленінградського державного університету, О. Ладиженська, президент Ленінградського математичного товариства С. Лозинський, професори В. Буслаєв, Б. Вулих, А. Зільберглейт, І. Ібрагімов, Л. Лойцяньський, С. Міхлін та ін. Листування з професором М. Бірманом представлено 26 листами за 1961–1984 рр., з професором В. Якубовичем – 21 за 1955–1981 рр., з Л. Коплієнком – 6 за 1980–1984 рр., Є. Поліщуком – 5 за 1978–1986 рр. [13]

З М. Крейном підтримували зв'язок вчені з інших міст Росії: з Новосибірська – ректор Новосибірського державного університету, академік АН СРСР І. Векуа; з Воронежа – професор П. Соболевський; з Ульяновська – професор А. Штраус, від якого збереглось 10 листів за 1958–1977 рр. [14].

Серед адресатів та кореспондентів вченого – визначні математики з інших союзних республік: Азербайджанської РСР – академік З. Халілов, який у 1967–1974 рр. був директором Інституту математики республіканської Академії наук, а у 1962–1967 рр. – її президентом; БРСР – академік Ф. Гахов; Вірменської РСР – академіки, ректор Єреванського

державного університету Н. Арутюнян (6 листів Марка Григоровича за 1962 р.), директор Інституту математики М. Джрбашян, директором Інституту математики і механіки А. Шагінян; Грузинської РСР – академіки, президент АН М. Мухелішвілі, В. Купрадзе; МРСР – член-кореспондент І. Гохберг (6 листів від кореспондента за 1957–1969 рр.); Узбецької РСР – академік Х. Рахматулін. Серед документів фонду зберігаються 16 листів вченого з Молдови А. Маркуса за 1976–1984 рр. та 12 листів вірменського математика А. Нерсесяна за 1981–1985 рр. [15].

Як вчений-математик зі світовим іменем М. Крейн листувався з плеядою представників науки ряду країн світу. Серед європейських країн, на конвертах, які зберігаються у фонді, превалюють Німецька Демократична Республіка та Угорська Народна Республіка. Окрім вже згаданого Г. Лангера, з Марком Григоровичем листувались німецькі математики Г. Баумгертель, Р. Кюхне, Г. Хейніг, У. Кюхлер. Серед угорських дописувачів вченого академік АН Угорщини, іноземний член АН СРСР Б. Секефальві-Надь (17 листів кореспондента за 1960–1983 рр. та 14 відповідей Марка Григоровича за 1963–1979 рр.) [16]. Вчений також намагався підтримувати контакти з науковцями інших європейських країн: Д. Митриновичем (Сербія), професором З. Чаушеску (Румунія), П. Девайлдом (Бельгія), Х. Сноо (Нідерланди), професором М.-Л. Мазуре (Франція), однак наявне листування не дає повного уявлення про ступінь та межі цих зв'язків.

Доволі широко представлені контакти М. Крейна з математиками північноамериканського континенту. Серед адресатів і кореспондентів Марка Григоровича із США були співробітники університетів штату Вашингтон, Вірджинія, Індіани, Каліфорнії, Міннесоти, Мічигана, Нью-Йорка, Гарвардського, Нью-Йоркського університетів, Університету Пердью, корпорації «ІВМ». Збереглося листуванням між М. Крейном та професором Університету Рокфелера М. Кацом (4 листа М. Кацу та 3 – від нього за 1975–1979 рр.), професором Стенфордського університету Р. Філіпсом (відповідно, 4 листи за 1972–1979 рр. та 5 листів за 1973–1987 рр.), професором Вісконсінського університету І. Шенбергом (3 листи за 1972–1974 рр. та 5 листів за 1958–1979 рр.), співробітником «Bell Laboratories» Д. Слепяном (6 та 8 листів за 1975–1981 рр.) [17]. У групі листів з канадськими вченими порівняно більше представлено листування з Ч. Дейвісом з Університету Торонто (5 за 1969–1984 рр.) [18].

Свідченням контактів вченого з науковцями країн Азії є поодинокі листи

Ся До Шина, Юань-Юнг Тзенга, Кван Чао-Чі, Тіен Фанг-Тзенга (КНР), професора К. Ісекі (Японія), Хоанг Хиу Дионга (В'єтнам) та лист М. Крейна П. Вонгу (КНР).

Персональні дані ряду іноземних адресатів та кореспондентів М. Крейна не вдалося встановити у повному обсязі. Серед них: Б. Сільвер, до якого збереглося 28 листів за 1972–1984 рр., Гулд, листування з яким представлено 6 листами вченого за 1967–1972 рр., та П. Джонас з його 5 листами за 1981–1986 рр. [19].

Підсумовуючи вищесказане, необхідно акцентувати увагу на наступних моментах.

По-перше, за результатами проведеного дослідження можна стверджувати, що реконструкція кола спілкування М. Крейна можлива лише за умови комплексного підходу до вивчення всього спектру наявних джерел, як праць мемуарного характеру, так і архівних документів. Ажде і перші, і другі сформувались за об'єктивних умов, мають свої переваги та недоліки.

По-друге, мемуарна та архівна спадщина є взаємодоповнюючою у плані встановлення персональних даних осіб, з якими спілкувався М. Крейн. У цій площині вагоме значення набуває оприлюднення результатів досліджень як першої, так і другої. Зокрема, співробітниками ІА НБУВ підготовлено та подано до друку низку публікацій, виголошено доповіді на декількох наукових заходах, які мають на меті інформувати науковий загал щодо проблем вичення епістолярної спадщини вченого як джерела реконструкції кола його спілкування.

І, по-третє, дослідивши інформаційний потенціал статті мемуарного характеру та особистого листування М. Крейна як джерел для вивчення вказаної проблематики, доводиться констатувати, що якісно науково-технічно опрацьовані документи мають порівняно більшу інформативну цінність. Таким чином, можна стверджувати, що особисте листування М. Крейна, представлене в його архівному фонді, є цінним джерелом для реконструкції кола його спілкування.

Список використаних джерел

1. Адамян В. М. Марко Григорович Крейн: (до сторіччя від дня народження) / В. М. Адамян [та ін.] // Український математичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 579.
2. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 346, оп. 3, спр. 189–191.

3. Там само, спр. 23.
4. Там само, спр. 47, 204.
5. Там само, спр. 136, 174.
6. Там само, спр. 211, 290.
7. Там само, спр. 151, 289.
8. Там само, спр. 46, 197, 198.
9. Там само, спр. 225, 242, 294.
10. Там само, спр. 65, 212, 243, 257.
11. Там само, спр. 192, 265.
12. Там само, спр. 207, 287, 295.
13. Там само, спр. 138, 182, 247, 296.
14. Там само, спр. 290.
15. Там само, спр. 4, 151, 219, 239.
16. Там само, спр. 80, 260.
17. Там само, спр. 35, 83, 87, 94, 175, 261, 272, 285.
18. Там само, спр. 156.
19. Там само, спр. 19, 82, 158.